

**ILK MUSTAMLAKACHILIK DAVRI IJTIMOY-SIYOSIY MADANIY-
ADABIY HAYOT. KOMIL XORAZMIY YANGI MA'RIFATPARVARLIK
NAMOYONDASI**

*Farg'ona davlat universiteti filologiya fakulteti
o'zbek tili yo'nalishi 23 90 A guruh talabasi*

Dehqonboyeva Sayyoraxonning
*„ Milliy uyg'onish davri adabiyoti
fanidan tayyorlagan maqolasi*

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar: Mustamlakachilik davri, Turkiston, ijtimoiy hayot, siyosiy jarayonlar, madaniy hayot, adabiy muhit, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, Komil Xorazmiy, milliy uyg'onish.

Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida kechgan ilk mustamlakachilik davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayoti tahlil qilinadi.

Bu davrda Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosati mahalliy aholi hayotining barcha sohalariga kuchli ta'sir ko'rsatganligi yoritiladi. Ayniqsa, madaniy va ma'rifiy sohalarda yuzaga kelgan o'zgarishlar, jadidchilik harakatining shakllanishi va uning ijtimoiy ahamiyati ko'rib chiqiladi.

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова: колониальный период, Туркестан, общественная жизнь, политические процессы, культурная жизнь, литературная среда, джадидизм, Просвещение, Камил Хорезм, национальное возрождение.

В данной статье анализируется социально-политическая, культурная и литературная жизнь первого колониального периода в Туркестане во второй половине XIX века – начале XX века.

Подчеркивается, что колониальная политика, проводимая Российской империей в этот период, оказала сильное влияние на все сферы жизни местного населения. В частности, рассматриваются изменения, произошедшие в культурной и образовательной сферах, формирование движения джадидизма и его социальное значение.

ANNOTATION

Keywords: Colonial period, Turkestan, social life, political processes, cultural life, literary environment, Jadidism, enlightenment, Kamil Khorezm, national revival.

This article analyzes the socio-political, cultural and literary life of the first colonial period in Turkestan in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century.

It is highlighted that the colonial policy implemented by the Russian Empire during this period had a strong impact on all spheres of life of the local population. In particular, the changes that occurred in the cultural and educational spheres, the formation of the Jadidism movement and its social significance are considered.

KIRISH

Ilk mustamlakachilik davri (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi) Turkiston, jumladan Xorazm ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida chuqur boʻhronlar, oʻzgarishlar hamda yangicha qarashlarning shakllanishi bilan kechgan murakkab davr hisoblanadi. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonning bosib olinishi mahalliy xalqning anʼanaviy turmush tarzi, iqtisodiyoti va madaniyatiga jiddiy zarar yetkazdi, biroq ayni paytda jadidchilik va maʼrifatparvarlik harakatlarining vujudga kelishiga turtki berdi.

Ilk mustamlakachilik davri ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti Siyosiy vaziyat: Chor Rossiyasining bosqinchilik siyosati natijasida xonliklar (Xiva, Buxoro, Qoʻqon) mustaqilligidan mahrum boʻldi va qaram hududga aylantirildi. Mahalliy xalqlar orasida zulmga qarshi milliy ozodlik harakatlari (masalan, 1892-yil Xiva qoʻzgʻoloni) kuchaydi.

Ijtimoiy oʻzgarishlar: Iqtisodiy ekspluatatsiya, madaniy tazyiq va rus maʼmuriy boshqaruvi oʻrnatildi. Shunga qaramay, mahalliy ziyolilar oʻz tarixiy taraqqiyotiga sodiq qolishga harakat qildilar.

Adabiy-madaniy hayot: Bu davr adabiyotida ikki yoʻnalish koʻzga tashlanadi: mumtoz anʼanalarni davom ettirgan adabiy muhit va maʼrifatparvarlik ruhidagi yangi adabiyot. Adabiyotda tanqidiy ruh kuchayib, ilm-maʼrifat, jadid maktablari va matbaachilik targʻibi asosiy oʻringa chiqdi.

Komil Xorazmiy (asl ismi Pahlavon Muhammadniyoz Abdulla Oxund oʻgʻli; 1825-1899) XIX asr Xorazm adabiy muhitining eng yirik namoyandasi, shoir, xattot, musiqashunos, tarjimon va davlat arbobi edi.

Maʼrifatparvarlik faoliyatining asosiy yoʻnalishlari: Yangi usul maktablari: Komil Xorazmiy Xivada ilk bor yangi usuldagi maktab ochib, milliy taʼlimni rivojlantirishga hissa qoʻshgan.

Matbaachilik: Muhammad Rahimxon II (Feruz) bilan Peterburgga borib qaytgach, Xivada ilk toshbosma (litografiya) tashkil etishda faol ishtirok etdi. Uning tashabbusi bilan Alisher Navoiy asarlari va tarixiy kitoblar chop etildi.

Musiq va nota: Xorazm maqomlarini notaga koʻchirish (Tanbur notasi) va bastakorlikda "Murabbai Komil", "Peshravi Komil" kabi kuylar yaratgan.

Adabiy merosi: Komil Xorazmiy sheʼriyatida ishqiy lirika bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy muammolar, maʼrifatparvarlik gʻoyalari aks etgan. U oʻz davrining "fazl va hunar ahli orasida mumtoz" siymosi sifatida tan olingan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinib, mustamlakachilik tizimi ostida yangi tarixiy bosqichga kirdi. Bu davr "ilk mustamlakachilik davri" deb atalib, u ijtimoiy-siyosiy tuzum, iqtisodiy hayot, madaniyat va adabiyotda keskin o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Mustamlakachilik siyosati mahalliy boshqaruv tizimlarini zaiflashtirib, yangi ma'muriy tuzilma joriy etdi, bu esa xalq hayotining barcha jabhalariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Ijtimoiy-siyosiy hayot Mustamlakachilik davrida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, o'lka bevosita Rossiya imperiyasi manfaatlariga bo'ysundirildi. Mahalliy xalq siyosiy boshqaruvdan deyarli chetlashtirildi. Hokimiyat asosan rus amaldorlari qo'lida to'plandi. Shaharlar va qishloqlarda yangi ma'muriy tartiblar o'rnatildi, soliqlar tizimi o'zgartirildi va iqtisodiy resurslar markazga yo'naltirildi.

Bu jarayonlar natijasida ijtimoiy tengsizlik kuchaydi. Mahalliy aholi va mustamlakachi ma'muriyat o'rtasida tafovut ortib bordi. Shu bilan birga, yangi iqtisodiy munosabatlar, savdo-sotiqning kengayishi va temir yo'l tarmoqlarining qurilishi ham ijtimoiy hayotda muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Madaniy hayot Mustamlakachilik davrida madaniy hayot ikki yo'nalishda rivojlandi: bir tomondan an'anaviy islomiy-ma'rifiy muhit saqlanib qoldi, ikkinchi tomondan esa Yevropa madaniyati ta'siri kuchaydi. Rus-tuzem maktablari ochildi, yangi tipdagi ta'lim tizimi shakllana boshladi. Bu jarayonlar mahalliy ziyolilar orasida turlicha munosabat uyg'otdi: ayrimlar uni taraqqiyot imkoniyati deb ko'rsa, boshqalar milliy qadriyatlar yo'qolishidan xavotir oldi.

Madaniy hayotda matbuotning paydo bo'lishi ham muhim o'rin tutdi. Gazeta va jurnallar orqali yangi g'oyalar tarqala boshladi. Bu esa jamiyatda ma'rifatparvarlik harakatining kuchayishiga zamin yaratdi.

Adabiy hayot Bu davr adabiyotida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Klassik adabiyot an'analari davom etgan bo'lsa-da, yangi mavzular – ijtimoiy adolatsizlik, ma'rifatga chaqiriq, jaholatga qarshi kurash kabi g'oyalar paydo bo'ldi. Adabiyot asta-sekin jamiyatdagi muammolarni aks ettiruvchi vositaga aylana boshladi.

Aynan shu davrda jadidchilik adabiyoti shakllandi. Jadidlar xalqni ilm-ma'rifatga chaqirib, yangi maktablar ochish, zamonaviy fanlarni o'rganish g'oyalarini ilgari surdilar. Adabiyotda sodda til, xalqona uslub va tarbiyaviy mazmun kuchaydi.

Komil Xorazmiy – yangi ma'rifatparvarlik namoyondasi Komil Xorazmiy XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlik harakatining muhim vakillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. U Xorazm adabiy muhitida yetishib chiqqan bo'lib, o'z ijodi va faoliyati bilan xalqni ma'rifatga, ilm-fanga va yangilikka undagan.

Komil Xorazmiy o'z asarlarida inson kamoloti, ilmning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, adolat va ma'rifat kabi g'oyalarni ilgari surgan. U jaholat va nodonlikni jamiyat

taraqqiyotining asosiy to'sig'i deb bilgan. Shoir sifatida u an'anaviy she'riyat shakllaridan foydalangan holda zamonaviy mazmuni ifodalashga harakat qilgan.

Uning ijodida ijtimoiy muammolarni ochib berish, xalqni uyg'otish va taraqqiyotga chaqirish asosiy o'rinni egallaydi. Komil Xorazmiy ma'rifatparvar sifatida o'z davrida yangi fikrlarni ilgari surgan, bu esa uni jadidchilik harakatiga yaqinlashtiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ilk mustamlakachilik davri murakkab tarixiy sharoit bo'lishiga qaramay, unda milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlik harakati shakllanib, keyingi taraqqiyot uchun muhim zamin yaratdi. Komil Xorazmiy esa bu jarayonda yangi ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surgan muhim siymolardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilk mustamlakachilik davri Turkiston tarixida ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot keskin o'zgarishlarga uchragan murakkab bosqich bo'ldi. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati natijasida mahalliy boshqaruv tizimi zaiflashdi, ijtimoiy tengsizlik kuchaydi va xalqning siyosiy hayotdagi ishtiroki cheklab qo'yildi. Shu bilan birga, yangi iqtisodiy munosabatlar va ta'lim tizimidagi o'zgarishlar jamiyat hayotida yangicha jarayonlarni ham yuzaga keltirdi.

Madaniy va adabiy hayotda esa an'anaviy qadriyatlar bilan bir qatorda yangi ma'rifiy g'oyalar shakllana boshladi. Jadidchilik harakati aynan shu davrda vujudga kelib, xalqni ilm-fan va taraqqiyotga chorlovchi kuchli intellektual oqimga aylandi. Adabiyot esa ijtimoiy muammolarni yorituvchi, ma'rifat va uyg'onish g'oyalarini targ'ib qiluvchi vositaga aylandi.

Komil Xorazmiy ushbu davrning yetuk ma'rifatparvar ijodkorlaridan biri sifatida xalqni bilimga, tafakkurga va yangilanishga undagan. Uning ijodiy merosida ma'rifat, inson kamoloti va jamiyat taraqqiyoti g'oyalari markaziy o'rinni egallaydi. U o'z asarlari orqali jaholatga qarshi kurashib, xalq ongini uyg'otishga xizmat qilgan.

Uning faoliyati shuni ko'rsatadiki, mustamlakachilik davrida ham milliy ziyolilar xalqni uyg'otish, uni taraqqiyot sari yetaklash uchun katta ma'naviy kurash olib borganlar. Komil Xorazmiy ana shunday ma'naviy kurashning yorqin namunasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. – Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2017.
3. Ahmedov B. – O'zbekiston tarixi (XIX–XX asr boshlari). Toshkent: O'qituvchi, 2010.
4. Jabborov I. – Turkiston tarixi. Toshkent: Universitet, 2012.
5. Ziyoev H. – Mustamlakachilik va milliy uyg'onish harakati. Toshkent: Fan, 2015.
6. Qosimov B. – Jadidchilik va milliy uyg'onish. Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
7. Yo'ldoshev M. – O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: Sharq, 2013.
8. Karimov N. – XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbek adabiyoti. Toshkent: O'qituvchi, 2014.
9. Komil Xorazmiy. – She'rlar va g'azallar to'plami. Toshkent: G'afur G'ulom, 2009.
10. Rustamov A. – Xorazm adabiy muhiti va ma'rifatparvarlar. Toshkent: Fan, 2016.
11. Sodiqov H. – Turkistonning ijtimoiy-siyosiy tarixi. Toshkent: Universitet, 2018.

12. Abdurahmonov G'. – O'zbek adabiy tili va adabiy jarayon. Toshkent: O'qituvchi, 2010.
13. Valixonov S. – Ma'rifatparvarlik harakati tarixi. Toshkent: Sharq, 2019.
14. Azimov S. – O'zbek ma'rifatparvar adabiyoti. Toshkent: Fan, 2012.
15. Mirzayev T. – Jadid adabiyoti va uning taraqqiyoti. Toshkent: Ma'naviyat, 2017.